Poezie v exilu

Čeští básníci za studené války a západní básnická tradice

JOSEF HRDLIČKA

STUDIA POETICA

KAROLINUM

Poezie v exilu
Čeští básníci za studené války
a západní básnická tradice

Josef Hrdlička

———

Recenzovali:
Priv.-Doz. Dr. Anne Hultsch (Universität Wien)
doc. Justin Quinn (Univerzita Karlova)

Tato publikace byla vydána s finanční podporou grantu poskytnutého Grantovou agenturou České republiky, č. 16-00522S, s názvem „Poesie v exilu", řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

V edici Studia poetica vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2020
Redakce Adéla Petruželková
Grafická úprava Filip Blažek (Designiq)
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020
© Josef Hrdlička, 2020

ISBN 978-80-246-4671-8
ISBN 978-80-246-4672-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

ÚVODEM 7

1. POEZIE A EXIL 11

2. VE STÍNU VZPOMÍNKY 47

3. EXIL A ÚKRYT 63

4. ARKÁDIE A UTOPIE 81

5. NEVIDITELNÝ DOMOV 105

6. ORFICKÉ DIVADLO IVANA BLATNÉHO 135

7. PŘÍPAD POEZIE MILADY SOUČKOVÉ 163

8. IVAN DIVIŠ A ODCHOD Z ČECH 187

9. V PROSTORU DNE 215

10. NOMÁDSTVÍ A JAZYK 235

11. ZÁVĚR. EXIL A IMAGINACE 253

LITERATURA 261
SUMMARY 279
JMENNÝ REJSTŘÍK 283

Úvodem

Tato kniha vznikala v průběhu několika let, během nichž jsem si ujasňoval pohled na otázky a problémy, které stály u jejích počátků. Ty pramenily především ze dvou oblastí. Jednou z nich bylo studium lyrické poezie a pravidelné přednášky, které jsem na toto téma vedl pro studenty komparatistiky na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Odsud vycházejí otázky po psaní poezie za hranicemi společenství jazyka a kultury. Exil, jak jsem se domníval, představuje nebo může představovat situaci, kdy jsou základní, a ne vždy tematizované předpoklady básně – především jazykový a kulturní rámec – narušeny. Přesněji jsem se pokusil tyto body zformulovat v první kapitole.

Druhým okruhem mého zájmu byla poezie českého exilu po roce 1948. Ta dodnes nebyla důkladně prozkoumána a také si nikdo dosud soustavněji nepoložil otázku, jak poezii řady českých básníků exil ovlivnil. Mezi lety 1948 a 1989 publikovaly své básně v zahraničí desítky českých autorů. Jen tři antologie *Neviditelný domov* (1954), *Čas stavění* (1956) a *Almanach české zahraniční poezie 1979* zahrnují básně téměř šedesáti autorů a mnozí další tehdy přitom z různých důvodů zůstali stranou. Je třeba konstatovat, že často nejde o básně velké hodnoty, čímž se exilová poezie nijak neliší od poezie „domácí", jen je tento fakt v rámci do jisté míry výlučné exilové produkce viditelnější. V každém případě se na širokém poli českého básnického exilu objevuje řada zajímavých básníků, z nichž někteří podstatně přispěli k obrazu české poezie své doby. A bez ohledu na hodnocení pro všechny tyto básníky platí, že je lze jako celek zkoumat z perspektivy otázek, které klade zvláštní situace exilu. Tento moment vystihla Milada Součková, když v dopise z roku 1956 zmínila Ovidia a srovnala jej s básníky antologie, do níž sama přispěla: „Liší se ovšem od těch patnácti básníků *Neviditelného domova*, že je to velká poezie. Ale to, co cítil, je identické

a ty paralely jsou nesčetné.“[1] Lze oprávněně pochybovat o tom, že Ovidius skutečně napsal to, co cítil, jak připomíná řada studií, v jeho případě jde spíše o rétorické strategie, které údajnou autentičnost pocitů značně problematizují. Ostatně něco podobného platí pro samotnou Součkovou. Paralely, a to i v strategiích, ale zůstávají, byť je třeba k nim přistupovat s vědomím historicky rozdílné situace jak politické, tak básnické.

Podstatným impulsem, ne-li tím, který celou mou úvahu uvedl do pohybu, byla studie Jeana Starobinského Vzpomínka na Tróju. V ní se ukazuje důležitý moment literatury exilu v evropské či západní kultuře, totiž úzká vazba na tradici. Konkrétní podněty Starobinského textu jsem se pokusil rozpracovat ve druhé kapitole nazvané Ve stínu vzpomínky.

Česká exilová poezie poskytuje dobrý materiál k testování, zda teoretické otázky nadhozené na začátku mají vůbec smysl a jakou odpověď na ně poskytnou jednotlivé básně. Pojem exilu od 19. do 21. století zahrnuje v západní kultuře velkou škálu významů od vyhnanství po cestování a dotýká se různých podob exilu závislých na geopolitických podmínkách, takže není reálné napsat jednu solidně založenou knihu o poezii v exilu, při tom se důkladněji věnovat konkrétním básním a zároveň udržet jistou koherenci materiálu a pojmového aparátu. V tomto směru pochopitelně každá úzce vymezená oblast zájmu přináší také svá omezení. V případě této knihy jsou dána politickou situací pojednávané doby i souvislostí se starší tradicí české literatury. Meze ale také poskytují příležitost přesněji artikulovat to, co se nachází za vytyčenými hranicemi, a přesněji popsat, co daný materiál dluží historické konstelaci a co z něj si uchovává obecnější dosah.

Tato kniha ale není v první řadě historickou studií a rozhodně se nesnaží vyčerpávajícím způsobem zmapovat českou poezii exilu za studené války. Mnoha básníkům jsem se věnoval jen stručně nebo zmínkou, anebo jsem je zcela opomněl, přestože v soustavném výkladu o této kapitole by v dějinách české poezie chybět neměli: mezi jinými to jsou Antonín Brousek, Karel Brušák, Vladimíra Čerepková, Viktor Fischl, Tomáš Frýbert, Jiří Gruša, Ivan Jelínek, František Listopad, Jan Křesadlo, Milan Nápravník, Rio Preisner (také jako teoretik exilu), Jiří Volf, o jehož zvláštních osudech se ví velmi málo, a další. Mým záměrem, který vyplývá z uvedených východisek, bylo popsat

1 M. Součková: *Élenty*, s. 199, dopis z 20. ledna 1956 Ladislavu a Olze Radimským.

poetiku vybraných autorů, a především se pokusit zformulovat některé obecnější závěry o tom, jak funguje poezie v podmínkách exilu.

Úvodní kapitola představuje rozsáhlé pole, v němž je možné o exilu hovořit, a snaží se postihnout vztah exilu a poezie. Za důležitou pokládám polaritu faktického exilu, jejímž modelem mohou být v poezii Ovidiovy elegie, a absolutního exilu, myšlenky, že člověk je vyhnancem už faktem svého života – v moderní poezii tento pól reprezentuje Baudelairova báseň Labuť. Polarita nevylučuje spojení obou pólů ani řadu poloh mezi nimi. Významným prvkem je také vztah k dřívější tradici exilu, který tuto poezii různým způsobem ovlivňuje. Další tři kapitoly jsou věnovány komparativním studiím témat podstatných pro exil, alespoň jak se ukazují v perspektivě této knihy: otázce exulantů, jejichž osud se vytrácí z paměti; exilu jako budování úkrytu a exilové imaginaci spojené s konceptem Arkádie a obecněji idealizované země poezie. V této části nebylo možné se vyhnout próze. Důvod je evidentní: exil je v západním světě podstatně spjatý s příběhem. K této otázce a odlišení exilové poezie od vyprávění příběhu se stručně vracím v závěrečné kapitole.

Druhá část knihy je věnována české poezii. V první kapitole této části se zabývám antologií *Neviditelný domov*, ústřední knihou českého exilu padesátých let. Po ní následují tři kapitoly zaměřené na dílo vybraných autorů: Ivana Blatného, Milady Součkové a Ivana Diviše. Poslední dvě kapitoly stručně pojednávají témata, jež jsou na hranici exilu v užším slova smyslu a poukazují na zřetelné uvolnění i posun důrazů na konci studené války.

U cizojazyčných básní uvádím až na výjimky originál a český překlad, originál uvádím také u vybraných prozaických a teoretických textů. Tam, kde v těchto případech není uveden překladatel, jde o mé vlastní překlady.

Na tomto místě bych rád poděkoval těm, kdo mi přispěli radou i pomocí. V první řadě Justinu Quinnovi, s nímž jsem měl možnost o knize průběžně diskutovat a který mě mnohokrát postrčil novým směrem. Dále Michaelu Alexovi, Petru Demetzovi, Lukáši Klimešovi, Petru Královi, Caroline Lederer, Benoît Meunierovi, Zuzaně Nagy, Kristiánu Sudovi, Janu Šulcovi, Antonínu Petruželkovi, Václavu ZJ Pinkavovi, Martinu Pšeničkovi, Robertu Pynsentovi, Janu Rubešovi, Vladimíru Svobodovi, Matthewu Sweneymu a Jaromíru Typltovi. A v neposlední řadě Anne Hultsch za připomínky k textu, Kláře Soukupové za množství případných poznámek a Adéle Petruželkové za důkladnou redakci celé knihy.

Při práci jsem využil fondů několika institucí, které zmiňuji v úvodní části bibliografie. Za podporu při práci na této knize děkuji Grantové agentuře ČR.

Před vydáním knihy vyšly některé její části, ve všech případech jsem je pro knižní vydání upravil a doplnil.

Druhá kapitola vyšla ve francouzském překladu:

À l'ombre du souvenir. Exil, littérature et exclusion du souvenir. *Revue de littérature comparée* 92, č. 1 (2018), s. 3–17, přel. Benoît Meunier.

Verze třetí kapitoly vyšla anglicky:

Exile and Shelter in the Work of Egon Hostovský, Vilém Flusser and Ivan Blatný, *Central Europe* (2020), DOI: 10.1080/14790963.2020.1758448, přel. Matthew Sweney.

Části desáté kapitoly, zde podstatně přepracované, vyšly takto:

Emigracja i nomadyzm w czeskiej kulturze XX wieku. In Kiklewicz, Aleksander, Dudziak, Arkadiusz (ed.), *Nomadyzm i nomadologia. Rozważania i analizy*. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej, 2018, s. 113–126, přel. Michael Alexa.

Jazyky v poezii exilu. *Svět literatury* 29, č. 60 (2019), s. 55–63.

Josef Hrdlička

1. Poezie a exil

Qui sait encore le lieu de ma naissance?
Saint-John Perse

Má smysl vymezovat exilovou poezii, aby nešlo prostě jen o básně napsané v exilu, ale jinak v zásadě neodlišitelné od těch, které vznikly „doma"? Existuje něco jako exilová poezie, nebo není důvod o podobné kategorii uvažovat? Otázka často bývá zasazována do obecnějšího rámce exilové literatury a celkem nedávné shrnutí konstatuje, že „klíčové otázky jako rozdíl mezi exilovou literaturou a literaturou psanou v exilu zůstávají nevyřešené. Konference a příručky pokoušející se definovat estetiku exilu se většinou nedostanou dál než k diskuzi o tom, zda má tato otázka vůbec smysl."[1] Jde skutečně o nepatřičné spojení dvou pojmů – exilu a literatury, jak naznačuje třeba Marek Pytasz, které „pocházejí z různých oblastí, takže je možné pro ně najít společný jmenovatel v sociologii literatury, v popisu literárního života a literární kultury, ale obtížně v imanentní poetice"?[2] Anebo je zkušenost exilu natolik výsadní, že se promítne také do poetiky? Za podobnými otázkami se zřejmě skrývají ne vždy shodné pojmy exilu a domova, ale také protiklad mezi neexilovým a exilovým autorem či básníkem, přičemž ten první má představovat jakýsi normální stav, zatímco ten druhý se nachází v neobvyklé situaci, která svou povahou může ovlivnit i jeho dílo. Pokud zůstaneme u poezie, je toto ovlivnění natolik významné a může se projevit v básních takovým způsobem, že má tedy smysl hovořit o exilové poezii? Nebylo by na druhé straně přehnané tvrdit, že veškerá poezie napsaná v exilu je exilová nejen v tomto vnějším smyslu? Anebo – není

1 A. Stephan: Introduction, s. 9–10.

2 M. Pytasz: *Wygnanie, emigracja, diaspora*, s. 17.

nakonec exil, při vší mnohoznačnosti slova, jen jedním z mnoha témat, které se dočkalo jisté obliby mezi básníky a čtenáři? A je exil opravdu zvláštní, příznaková situace?

Argumenty se najdou pro i proti. Vydavatel, básník a organizátor poúnorového exilu Robert Vlach píše v roce 1953 Věře Stárkové, známé především eseji v exilových časopisech:

> Samozřejmě, že nejste „básnířkou exilu", a prosím Vás, proč byste jí také měla být? Proč by všichni básníci v exilu měli být exilovými básníky? Život není jen exil. Mimo to, vítr se obrací, exil se usazuje, smutky blednou, brzy exilový básník bude pouťovou atrakcí… Ani Vás nenapadnižpokoušet se o nějakou exilovou poesii! Hleďte být a zůstat svá! Publiku není třeba se vyhýbat, ale nelze je také vyhledávat. Kdybyste se pak pokusila zbásnit 28. říjen nebo 7. března nebo něco podobného, pak by to opravdu byla vada neodpustitelná – při tom, jaká jste.[3]

Robert Vlach samozřejmě spojuje básníka se životem, předpokládá, že jeho básně vyjadřují jeho život nebo s ním významně souvisejí, zároveň ale říká, že exil není natolik výjimečná životní situace, aby zcela určovala život a tím méně poezii. Jiný český básník, Karel Zlín, v souboru básní s názvem *Listy z exilu* (datovaném rokem 1977) píše:

> Zde září květy mimózy. Říkám: zde. Ale kde je to Zde?
> Vždyť mluvím-li rodnou řečí na tomto místě,
> jsem vlastně nepřítomen.
> A tedy nepřítomen Zde i Tam,
> píši svým blízkým.[4]

V této básni se naopak exil jeví jako faktor podstatně určující mluvčího básně – exulant je vytržený z řeči, a tím se zásadně mění jeho vztah k místu, jako by jeho existence byla vzdálením redukovaná a zároveň rozdvojená. Podobné

3 Dopis je uložen v pozůstalosti Věry Stárkové v Literárním archivu PNP a je součástí strojopisného souboru *Setkání*.

4 K. Zlín: *Poesie*, s. 105.

motivy redukované existence (až smrti) v exilu i zdvojený vztah k místu se objevují u Ovidia, k němuž Zlínův cyklus odkazuje svým názvem. Tím se ale ocitáme v oblasti poetiky. Oba básníci vytvářejí určitý typ mluvčího, dá se říci „exilový subjekt", který promlouvá v této zvláštní situaci, promlouvá jinde (není doma) a odjinud (píše listy), jeho identita se štěpí mezi *zde* a *tam*, a to mu také umožňuje promlouvat jinak. Otázka řeči a mluvčího či subjektu přitom míří k základním prvkům, jimiž je zejména v moderní době poezie definována.

O vlivu exilu na poetiku a vztazích mezi nimi v mnoha případech nelze pochybovat, rozhodně ale nejde ani z jedné strany o jednoznačnou a jednoduchou věc. *Exil* a příbuzné jevy a termíny mají v různých dobách různé podoby a významy; a *poezie*, pokud se k exilu vztahuje, není jen výrazem krutých podmínek vyhnanství, nýbrž s určitou představou exilu nakládá básnickým způsobem. Pokud chceme uvažovat o poezii a exilu, bude třeba se zabývat právě obrazy exilu, které si poezie vytváří a s nimiž básníci zacházejí, aniž by přitom museli být skutečnými exulanty.

I

Slovo exil v mnoha pojednáních víceméně zastupuje nebo shrnuje řadu příbuzných nebo souvisejících pojmů jako vyhnanství, emigrace, vysídlení, vyloučení, migrace ad., a také samota, vnitřní emigrace, diaspora nebo kolonizace, které mají různé významy, a především jsou spojeny s často velmi odlišným sociálním a historickým kontextem. Podobné shrnující, někdy přenesené použití slova přitom není neobvyklé. Se souhrnným pojetím exilu pracuje například Paul Tabori v knize *The Anatomy of Exile*. Na úvod jej vymezuje takto:

> Slovníky definují exil jako nucené vzdálení člověka z jeho rodné země, vyhnání z domova nebo stav vyhnání nebo vyhoštění; někdy také úmyslné vzdálení se z rodné země. Stav vyhnanství může také být stavem zpustošení nebo odcizení. Násilný odsun z rodné země na základě výnosu nebo rozsudku, vyhoštění nebo vyhnání jako trest představují další podobu věci.[5]

5 P. Tabori: *The Anatomy of Exile*, s. 23.

Dále pak uvádí celou řadu synonym, která charakterizují historicky, politicky a geograficky různé projevy exilu. Sara Forsdykeová pracovně vymezuje exil takto:

> Exil v širším pohledu může označovat jakékoli odloučení od komunity, ke které jednotlivec nebo skupina původně náleželi. V užším smyslu znamená fyzické odloučení od místa, kde člověk dříve žil. V moderní době ovšem známe řadu případů označovaných jako ‚vnitřní exil', v nichž je jedinec nebo skupina odsunuta ze svého prostředí, ne však vyhnána ze země.[6]

Tento vnitřní exil, dodejme, může mít v některých svých podobách také povahu dobrovolné izolace od společenského nebo politického života, aniž by byl spojen s nějakým geografickým odloučením.[7] Většina textů o exilu se soustředí na určité historické období nebo konkrétní aspekt problematiky, existují ale také pokusy o souhrnné pojetí nebo alespoň o širší pohled.[8] Různé podoby exilu, migrace nebo vyloučení se bezesporu významně liší, nicméně Paul Tabori, když se při přípravě své knihy dotazoval různých exulantů na jejich názor, zaznamenal také shrnující, byť zaujatý postoj, který má své důvody:

> Nepokládám za šťastné řešení definovat exulanta v kontrastu s uprchlíkem, emigrantem atd. – a to z čistě praktického důvodu. Můžete ovšem zahrnout jen ty, kteří odešli kvůli podmínkám vládnoucím v jejich zemi – a ty se mohou měnit. Tedy, politická, ekonomická nebo náboženská korupce nebo zaostalost se dotýká intelektuálů mnohem dříve než ostatních. Moholy-Nagy, Vásárhelyi (Vasarely) například neopustili Maďarsko kvůli otevřené persekuci – podnítila je k tomu zaostalost země, přízemnost vládnoucích vrstev – a právě v takové situaci se rozvíjí náboženská a politická persekuce, o níž píšete. Jinými slovy: zachoval bych výraz „exil", ale rozšířil bych jeho

6 S. Forsdyke: *Exile, Ostracism, and Democracy*, s. 7.

7 K pojmu vnitřní emigrace srov. E. Doblhofer: *Exil und Emigration*, s. 221–241; R. Preisner: Na obranu německé „vnitřní emigrace" v letech 1933–45.

8 Zmíněná Taboriho kniha; M. Tucker: *Literary Exile* se pokouší shrnout literární exil 20. století; J. Simpson: *The Oxford Book of Exile* představuje antologii svědectví a dokladů o exilu uspořádanou podle vybraných aspektů exilu.

> definici natolik, aby do takové knihy mohl být zahrnutý každý, o kom je třeba hovořit.[9]

Poněkud zjednodušující pokus nahlížet exil v co nejširším rámci je nejen v tomto případě zřetelně politicky motivovaný: být zmíněn v publikaci o exilu znamená nejen jisté uznání, ale především začlenění do kolektivní paměti a do historie, a v tom smyslu také zmírnění vyloučení. V poezii se tento ohled na kolektivní paměť projevuje podobným způsobem. Už v nejstarších písemných dokladech o exilu se svědectví mísí s fikcí a mýtem a od určitého momentu se vyhnanci, uprchlíci či exulanti často vztahují nebo přirovnávají ke svým předchůdcům jako článkům jedné historie bez ohledu na faktické rozdíly svého postavení, právní stav nebo politickou situaci. Ve středověku jako jeden ze vzorů funguje Ovidius,[10] on sám se ale přirovnává k mytickým vzorům, zejména k Odysseovi, ale také k Aeneovi.[11] Intertextualita exilu se pochopitelně nezajímá o přesné kategorie a spojuje třeba Ovidia s Janem z Patmu, nerozlišuje historický kontext a nevnímá nesrovnatelnost Ovidiovy *relegatio* s politickým exilem v době národních států. I v moderní době uvádí Charles Baudelaire v básni Labuť složitý katalog vyhnanců a spojuje je se svou vlastní osobou a prožitkem exilu ve svém vlastním městě, Paříži.

O různých typech vyhnanství a vyloučení existují doklady od nejstarších dob a patrně je najdeme ve většině kultur.[12] Paul Tabori uvádí příklady vyhnanství u primitivních společností, ale také vyloučení ve světě zvířat.[13] U antických dokladů je důležitý mytický substrát, různé podoby odloučení také tvoří jádro klíčových mýtů: Odysseův příběh, četní tragičtí hrdinové Oidipus, Ifigénie, Orestés a další. Sargon (2340–2284 př. Kr.), pokládaný za zakladatele akkadské dynastie, podle pověsti připlul v košíku po Eufratu.[14] Podobně mytičtí zakladatelé mnoha řeckých obcí byli vyhnanci nebo migranti, podobná pověst se vztahuje k založení Říma a konečně také v českém příběhu o založení státu figu-

9 P. Tabori: *The Anatomy of Exile*, s. 35.

10 Srov. R. Hexter: Ovid and the Medieval Exilic Imaginary; T. Ehlen: Bilder des Exils.

11 Srov. M. McGowan: *Ovid in Exile*, s. 176–194 k Odysseovi; J. Starobinski: La nuit de Troie, s. 307–311 k Aeneovi.

12 Srov. např. P. Tabori: *The Anatomy of Exile*; J. Simpson: *The Oxford Book of Exile*; S. Forsdyke: *Exile, Ostracism, and Democracy*.

13 P. Tabori: *The Anatomy of Exile*, s. 39–40.

14 Viz J. F. Gaertner: The Discourse of Displacement, s. 7.

ruje zakladatel-migrant (a kolonizátor). Protějšek těchto řeckých mýtů představuje starozákonní příběh o vyhnání prvních lidí z Ráje, který spolu s antickým dědictvím od počátků křesťanství zásadně ovlivnil západní kulturu. Třebaže v antice nebylo vyhnanství ničím výjimečným, stále bylo chápáno jako újma vedle jiných možných neštěstí,[15] zatímco mýtus o pádu člověka podává vyhnání jako univerzální podmínku lidského postavení ve světě.

Jeden z nejstarších písemných dokladů o vyhnanství je známý ze starého Egypta. Sinuhetův příběh je datován do doby kolem roku 2000 před Kristem.[16] Současná egyptologie příběh považuje za fikci, třebaže starší autoři i obecněji pojaté práce o exilu jej přijímali jako skutečnou autobiografii.[17] *Sinuhet* v každém případě dokládá fenomén vyhnanství a již v tomto starém textu se objevuje motiv identity rozbité odchodem ze země:

> Krásný je můj dům a prostorné mé sídlo,
> mé myšlenky jsou však v paláci.
> Kterýkoliv bože, jenž jsi mi předurčil tento útěk,
> smiluj se!
> Vrať mne zpět domů!
> Určitě mne necháš spatřit místo,
> na kterém dlí mé srdce!
> Vždyť co je důležitější než pohřbít své tělo v zemi,
> ve které jsem se narodil?[18]

V antickém Řecku jsou od archaického období doložená vyhnanství konkrétních osob, mezi nimi básníků, řečníků, politiků: Alkaios, Xenofanés, Cicero, Ovidius, Seneca. V této době ovšem nelze exil vnímat jako něco výjimečného, představuje běžnou součást politické praxe, způsob, jímž se vlád-

15 E. Bowie: Early Expatriates, s. 50.

16 Český překlad a komentář: M. Bárta: *Sinuhetův útěk z Egypta*.

17 Srov. M. Bárta: ibid., s. 7, 8. Jako autentický vnímá Sinuhetův příběh P. Tabori (*The Anatomy of Exile*, s. 43n.), v jehož knize celá kapitola nese název Sinuhetovo dědictví, což v politickém podtextu publikace posiluje legitimitu exilu; nebo první český překladatel František Lexa, který text označuje za autobiografii (*Beletristická literatura staroegyptská*, s. 111–112), překládá jej jako Vlastní životopis Sinuhetův a polemizuje s názorem, že jde o „umělou povídku", příběh pokládá za „líčení skutečných událostí" (*Výbor ze starší literatury egyptské*, s. 272).

18 M. Bárta: *Sinuhetův útěk z Egypta*, s. 20 (B, 155–160).

noucí strana obce zbavovala svých politických protivníků: „Nejstarší známý athénský zákon, zákon proti tyranům ze sedmého století, nakazoval všem Athéňanům vyhnat tyrana z obce.“[19] „Vyhnání z města,“ píše Benjamin Gray, „představovalo trvalé nebezpečí pro občany řeckých obcí od archaické doby do pozdní antiky. Mohlo se v různých obdobích projevit mnoha způsoby a různě často. Občané mohli být odsouzeni k formálnímu vyhnanství soudem; donuceni k útěku z města […], aby se vyhnuli odsouzení nebo pronásledování; mohli být vyhnáni během občanské války; nebo vypovězeni vnějším útočníkem. V každém případě exil znamenal pro toho, kdo jím byl dotčen, zničující ztrátu bezpečí a postavení.“[20]

Řečtí básníci archaické a klasické doby vnášejí oproti epice a mýtu do podání exilu důležitý moment své osobní historie, která ovšem může být stylizovaná nebo zčásti fiktivní. Někteří z nich (Solón, Theognis) dávají vyhnanství za příklad nepříznivého nebo nežádoucího stavu, s nímž se setkali. Jiní hovoří přímo o své zkušenosti (Xenofanés, Alkaios). U básníků archaické doby není exil ústředním tématem, což je dáno publikem symposií, na nichž básně zaznívaly, a které na exilu nemělo přímý zájem.[21] Přesto se u těchto básníků objevují některé důležité motivy, které se opakují v pozdější tradici. Solón zmiňuje zapomnění vlastního jazyka v cizině:

> Já mnoho lidí, kteří byli prodáni
> – ať neprávem, či právem – nebo uprchli
> zlou hnáni nouzí, kteří světem bloudili
> a řeč svou zapomněli, nazpět do vlasti
> jsem přivedʼ, založené bohy, do Athén.[22]

U Theognida se objevují motivy stesku po vlasti, samoty, ale také změny identity ve vyhnanství:

> K vyhnanci nepřilni, Kyrne, snad pro své naděje: když se
> navrátí domů, tu on přestane vyhnancem být.[23]

19 S. Forsdyke: *Exile, Ostracism, and Democracy*, s. 6.
20 B. Gray: *Stasis and Stability*, s. 3.
21 Srov. E. Bowie: Early Expatriates, s. 21, 43.
22 *Nejstarší řecká lyrika*, s. 83.
23 Ibid., s. 154, v. 333–334.

Řím dává tématu exilu odlišný topografický rámec centralizované říše oproti množství řeckých obcí spojených nejrůznějšími vztahy. Vyhnanství z Říma znamená nucený pobyt na určitém místě říše, někdy blíže centru, jindy na samém jeho okraji, přičemž exulant se stále k tomuto centru vztahuje.[24] Pro uvažování o exilu jsou důležití zejména tři římští autoři: Cicero, Ovidius a Seneca. U Cicera se objevuje postoj srovnávaný s pozdějším termínem vnitřní emigrace (*innere Emigration*), který byl vytvořen v období nacistické Třetí říše a charakterizoval postoje některých intelektuálů.[25] Zlomovou postavou je ale Ovidius, který motivicky v lecčem na Cicera i starší řecké autory navazuje,[26] o svém vyhnanství ale píše v nebývalém rozsahu, a především jeho *listy* vysílané do vzdáleného Říma i formálně tematizují odloučení. Ovidiovy elegie se staly kanonickým textem pro pozdější básníky exulanty, nadto je jeho vyhnanství shodou okolností především literární věcí – neexistují jiné soudobé doklady o tom, že by byl Ovidius poslán do vyhnanství, známe jen jeho básně.[27]

Důležitou kapitolu o básnících a vyhnanství otevírá Platónova *Ústava*. Platón na věc pohlíží z perspektivy obce, která se básníků zbavuje jako nepohodlného živlu. Dobří básníci podle Platóna dokáží napodobovat nejrůznější milostné prožitky, hněv či tužby, a tím mohou rozvrátit zákon a řád, který v obci mají nastolit filosofové, proto je rozumné a plně oprávněné básníky z obce vyhánět.[28] Podle Erika Havelocka v tomto sporu mezi básníky a filosofy dochází ke změně řádu. Básníci, kteří v orální společnosti reprezentovali kolektivní paměť, ztrácejí s nástupem písma svou výsadní roli.[29] Pro naše téma je tu několik důležitých bodů: básník se tradičně těší respektu, který opírá o božskou inspiraci. Ve chvíli, kdy má být obec řízena racionálně, reprezentuje básník iracionální moment, který rozumem řízený stát chce ze svých hranic vyloučit. Platón tak uvádí do myšlení excentrické postavení básníka, který se vyjadřuje k podstatným věcem obce, ale zároveň se staví mimo její

24 Srov. S. Goldhill: Whose Antiquity?, s. 16–17.

25 Viz pozn. 7 výše.

26 Srov. J. F. Gaertner: The Discourse of Displacement, s. 14.

27 Což v krajních případech vede k hypotéze, že Ovidius ve vyhnanství nebyl a jeho exilové elegie jsou čirou fabulací. Tento názor není obecně přijímaný, prokazatelné ale je, že máloco z jeho exilových básní odráží historickou skutečnost. Srov. podrobnou diskuzi otázky: G. Williams: *Banished Voices*, s. 3–8.

28 Platón, *Ústava*, s. 456, 139–140 (606d–607d, 398a); srov. R. Barfield: *Ancient Quarrel*, s. 13.

29 Srov. E. Havelock: *Preface to Plato*, mj. s. 12n., 305.

uspořádání.[30] Básník je dobrý k tomu, aby vládce oslavil, pokud ale překročí jisté meze, může být odeslán do vyhnanství jako Ovidius.[31]

Básník se tedy ocitá za hranicemi obce, což může znamenat faktické vyhnanství, vyloučení z jejího života, ale také zvláštní postavení, možnost promlouvat jiným, *excentrickým* způsobem. Podle Jonathana Cullera zaujímá básník vůči společnosti postavení někoho, kdo nepatří do sféry, kterou obývá, kdo nepřijímá její zvyky nebo jim odporuje a podrývá oficiální diskurz.[32] Dobře tento postoj ilustruje Propertius, když oslavuje válečnou výpravu, vyzývá k boji a ostentativně prohlašuje, že on sám se spokojí s přihlížením:

inque sinu carae nixus spectare puellae
incipiam et titulis oppida capta legam,
tela fugacis equi et bracati militis arcus,
et subter captos arma sedere duces!
[…]
praeda sit haec illis, quorum meruere labores:
me sat erit Sacra plaudere posse Via.

o hruď milené dívky jsa opřen počnu se dívat
na města dobytá v boji, nápisy pod nimi čta,
na šípy rychlých koní a na luky vojáků cizích,
na četu zajatých vůdců, nad nimiž tyčí se zbraň.
[…]
Kořist ať mají ti, jimž náleží za jejich strasti:
Na Svaté cestě smět jásat plně však postačí mně.[33]

30 Historie českého exilu přináší ironickou paralelu k Platónovi: v sedmdesátých a osmdesátých letech (v době tzv. normalizace po sovětské okupaci Československa v roce 1968) se režim v řadě případů snažil zbavit nepohodlných literátů a různými prostředky je nutil k emigraci. To je případ třeba Jiřího Gruši, který při legálním pobytu na Západě poskytl ve Švýcarsku rozhovor. Před svým návratem byl zbaven občanství, resp. přinucen zůstat na Západě. Srov. R. Cornejo: *Heimat im Wort*, s. 460 (rozhovor autorky s Jiřím Grušou).

31 Ovidius uvádí dva důvody pro své vyhnanství, *carmen et error* (píseň a pochybení), ten první je tradičně vztahován k jeho erotickým básním.

32 J. Culler: *Teorie lyriky*, s. 363.

33 Propertius: *Elegiarum libri IV*, s. 152; *Pěvci lásky*, s. 307 (III, 4, v. 15–18, 21–22).

Přinejmenším od Platóna tedy básník teoreticky stojí ve zvláštním postavení vůči státu, a tato výlučnost se celkem snadno může změnit ve vyloučení.

Simon Goldhill připomíná řecké autory mezi prvním a třetím stoletím po Kristu, kteří působili v hranicích římské říše a utvářeli koncepci exilu, v níž distance od Říma hraje pozitivní roli. Svobodu vnímali jako opozici vůči imperiálnímu centru a možnost zastávat a projevovat intelektuální postoj, který není podřízen politické moci. „Filosof se musí stát exulantem z norem své společnosti, exulantem *uvnitř*."[34] Exil tak chápou jako iniciaci k filosofickému postoji. Druhým momentem, který u nich sehrál svou roli, byla univerzálnost řecké kultury – filosof se stále nachází uvnitř hranic impéria, a zároveň se všude setkává s řeckou tradicí. V tomto smyslu není intelektuál exulantem nikde. Na druhé straně, jak Goldhill dodává, tito autoři pociťují svou dobu vzhledem ke klasickému Řecku jako pozdní a svou identitu zakládají na vztahu k minulosti.[35] Jistá relativizace exilu i vztah k minulému předznamenává křesťanské autory pozdní antiky a středověku, nostalgie po kulturní minulosti pak ožívá zejména v 19. století u Goetha, romantiků a později u Nietzscheho.

Ve středověku je díky křesťanské univerzalitě pojem exilu do značné míry překódován. Thomas Ehlen rozlišuje trojí význam exilu ve středověku – pojem vycházející z právní teorie, exilové paradigma založené na ovidiovském vzoru a pojem založený na křesťanském náboženském názoru.[36] Křesťanství vnáší do západního diskurzu o exilu motiv vyhnání z Ráje jako obraz lidského postavení a pavlovské motivy lidského života jako vyhnanství v tělesnosti: „pokud jsme doma v tomto těle, nejsme doma u Pána" (2Kor 5,6) a jako pouti na této zemi a touze po nebeské vlasti (Žd 11,13–16). Pro středověké kleriky vzdělané v latině a často odloučené od domova a rodiny představoval Ovidius vzor svým odloučením od Říma a latinského jazyka. Ralph J. Hexter hovoří o nostalgii po latinské kultuře a po Ovidiově Římu,[37] která našla svůj výraz u některých středověkých básníků. Tuto nostalgii po rodné nebo kulturní vlasti koriguje pohled na celý svět jako vyhnanství, jak věc formuluje často citovaný Hugo od sv. Viktora: *perfectus vero, cui mundus totus exilium est* („dokonalý je ten, komu

34 S. Goldhill: Whose Antiquity?, s. 18.

35 Ibid., s. 19. Martin C. Putna připomíná nostalgii po zlatém věku jako rozšířený jev pozdní antiky, srov. M. Putna: *Řecké nebe nad námi*, s. 12n.

36 T. Ehlen: Bilder des Exils, s. 160.

37 Srov. R. Hexter: Ovid and the Medieval Exilic Imaginary, s. 223–225.